

UOT 821.411.21.

Könül EYVAZOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı Dövlət Universiteti
eyvazovaki@rambler.ru

ƏRƏB YAZISININ MƏNŞƏYİ

Açar sözlər: ərəb yazısı, musnad yazısı, nabati yazısı

Key words: arabic script, musnad, nabatean scrip

Ключевые слова: арабское письмо, набатейское письмо, муснад

Yazının yaranması və inkişafı bəşər cəmiyyətinin təkamülü ilə bilavasitə bağlıdır. Belə ki, yazı növlərinin inkişaf tarixinə nəzər saldıqda onların cəmiyyətin inkişafı ilə paralel şəkildə təkmilləşdiyini görmək mümkündür.

Ərəb yazısı özünəməxsus inkişaf yolu keçmişdir. Məqalədə mövzu ilə bağlı materiallar əsasında ərəb yazısının ilkin mənşəyinin müəyyənəşdirilməsi qarşıya məqsəd qoyulmuşdur.

Ərəb yazısının yaranması, ilkin mənbəyi, mənşəyi ilə bağlı alimlərin fikirləri. Ərəb yazısının yaranması, ilkin mənbəyi, mənşəyi ilə bağlı alimlərin, tədqiqatçıların müxtəlif fikirləri mövcuddur. Məqalə üzərində işləyərkən əldə etdiyimiz materiallara əsasən bu sahədə tədqiqat aparan alimlərin mülahizələrini, fikirlərini üç qrupa bölməyi qərara aldım.

Ərəb yazısının Allah-taala tərəfindən insanlara bəxş olunması. Birinci qrup alimlərin – klassik dövr alimlərinin əsas rəyi budur ki, *ərəb yazısı bəşər, yəni insan əlinin məhsulu deyil, Allah-taala tərəfindən nazil olan, insanlara bəxş edilən ilahi bir vergidir.* Ərəb yazısının yaranması, mənşəyi, tarixi ilə bağlı nəzər saldığımız bütün əsərlərdə ilk olaraq bu fikirlərlə rastlaşırıq.

XIII əsrin görkəmli ensiklopedist alimi Əbu Abbas Əhməd əl-Qalqasandinin yazı sənəti haqqında yazdığı “Subh əl-aşə” əsərində deyilir:

قيل: إن أول من وضع الخطوط والكتب كلها آدم عليه السلام: كتبها في طين وطبخه؛ وذلك قبل موته بثلاثمائة سنة، فلما أظلم الأرض الغرق أصاب كل قوم كتابهم.

“Deyilir ki, bütün yazıların və xətlərin əsasını ölümündən 300 il əvvəl Adəm (ə.s.) qoymuşdur. O, yazını palçıq üzərində yazmış, sonra bişirmişdir. Yer üzünü su basanda hər bir xalq öz yazısını əldə etmişdir” [16, c.3, 10].

Ərəb yazısının yaranmasının vəhy yolu ilə Hz.Adəmə və ya Hz. Huda öyrədilməsi fikrini irəli sürənlərlə yanaşı, ondan ilk dəfə Hz. İdris və ya Hz. İsmayılın istifadə etdiklərini bildirən rəvayətlər də mövcuddur [18, 15; 33, c.4, 1622].

Əl-Suyuti “Əl-itqan fi ulumi əl-Quran” əsərində İbn Farisin “Əl-sahibi fi fiqh əl-luğa” əsərindən iqtibas gətirərək [18, 15] yazır: “İbn Əştə “Əl-məsahif” kitabında Kəb əl-Əhbərə istinadən deyir: “Ərəb, siryani və digər yazıların əsasını Adəm (ə.s.) qoymuşdur. O, ölümündən üç yüz il əvvəl yazını gil üzərində yazmış və gilləri bişirmişdir. Dünyanı su basdığı zaman bu yazılar suda qərq

olmuş, su çəkildikdən sonra hər bir millət öz yazısını, İsmayıl bin İbrahim (ə.s.) isə ərəblərin yazısını tapmışdır [23, c.4, s.145].

Bu fikrə Muəmməd bin Abdus əl-Cəhşiyarının “Əl-vuzara və əl-kuttəb” əsərinin müqəddimə hissəsində eyni ilə rast gəlmək mümkündür [17, 8].

Yazının yaranması haqqında olan bu ilkin rəyə ərəb yazısı ilə bağlı tədqiqat aparan ərəb, eləcə də avropalı şərqşünas alimlər öz əsərlərində yer ayırırsalar da, bu fikrin heç bir elmi əsasının olmadığını bildirmişlər.

Qeyd edək ki, yazının insanlara Allah-taala tərəfindən bəxş olunması qənaətinə orta əsr alimləri məhz yazı ilə bağlı Qurani-Kərimdəki ayələrin¹ təfsiri zamanı gəlmişlər.

Ərəb yazısının ixtira hesab edilməsi. İkinci qrup alimlər yazını kəşf hesab edirlər. Belə ki, yazı bir “nailiyyətdir” – “ixtiradır”. O, insanlar tərəfindən ixtira olunub. Bu fikir daha əvvəl qeyd olunan fikrin tam əksidir. Burada yazının kimlər tərəfindən ixtira olunması barədə rəylər müxtəlifdir. Bəzi mənbələr onu müəyyən qruplara, bəziləri isə müəyyən şəxslərə aid edirlər.

Ərəb yazısının kim tərəfindən əsasının qoyulmasına gəlinə, Hişəm əl-Kəlbə deyir ki, “əsl ərəblərdən” العرب العاربة – (“əsl ərəblər” dedikdə Yəmən əhalisi, qahtanilər, cənub ərəbləri nəzərdə tutulur. Onlar tarixdə himyərilər kimi tanınır [1, 18]) olan Adnən bin Udədin dövründə Əbcəd, Həvvaz, Huttı, Kələmən, Səfas və Qəraşət adlı bir qrup adam əvvəlcə öz adlarına uyğun olaraq ərəb hərflərinin əsasını qoymuş, daha sonra sözlərdə onların adlarında olmayan hərflərin mövcudluğunu gördükdə yeni hərflər ض، ظ، غ، خ، ذ، ث yaratmış, onları “ravadiif” adlandıraraq əvvəlki hərflərin sırasına daxil etmişlər”. Rəvayətdə qeyd olunur ki, onlar Mədyən şahlarından olmuş və Şüeyb peyğəmbərin umməti ilə bir vaxtda bəla nəticəsində həlak olmuşlar” [23, c.2, s. 348; 14, 6; 16, c. 3, 13; 25, 1816].

Ərəb tarixçiləri başda əl-Bəlazuri olmaqla, ərəb yazısının Hirədə² yaranmış olduğunu qeyd edirlər. Ərəb dilçilərinin əksəriyyətinin dəstəklədikləri tarixi faktlar bu dilin yazısının üç nəfər tərəfindən yaradıldığını təsdiqləyir.

Əl-Bəlazuri Abbas bin Hişəm bin Muəmməd bin əl-Səib əl-Kəlbidən, o da öz atasından, babasından və əl-Şərqi bin əl-Qattamədən rəvayət edərək bildirir ki, Tayy qəbiləsindən Bauləndən³ 3 nəfər Muramr bin Murra, Əsləm bin Sidra və Amir bin Cədəra Baqqa adlı yerdə görüşürlər, siryani əlifbasından bəhrələnərək ərəb əlifbasını yaradırlar. Birincisi hərflərin formasını, ikincisi bitişik və ayrı yazılmasını, üçüncüsü isə hərflərin altında və ya üstündə diakritik işarələri yaradır. Onlar bu xətti “**cəzm**” adlandırdılar. Ənbar camaatı onlardan, Hirə əhli də ənbarlılardan həmin yazını öyrəndi [19, 659; 25,1816; 39,18; 14, 6-7].

Bu barədə rəvayətlər çoxdur. Biz sadəcə ən çox yayılan iki rəvayətə toxunduq. Burada alimlər ərəb yazısının mənşəyi, yaranması ilə bağlı gəldikləri qənaətlərində rəvayətlərə əsaslanırlar. Demək olar ki, ərəb yazısını tədqiq edən həm ərəb, həm də avropalı tədqiqatçıların əsərlərində bu rəvayətlərə yer verilir.

Ərəb yazısının qədim yazılardan yaranması. Üçüncü fikir, nəzəriyyə isə ərəb yazısının özündən qədim olan yazılardan yaranmasıdır. Burada isə birinci

¹ “Əl-Alaq” surəsi, I-IV ayələr, “əl-Qələm” surəsi, I ayə; “əl-Bəqərə” surəsi, XXXI ayə.

² İraqın indiki Nəcəf şəhəri ilə Kufə şəhəri arasında yerləşən bir şəhər idi. IV-VI əsrlərdə Ləhimilər dövlətinin paytaxtı olmuşdur.

³ Tayy qəbilələrindən biridir.

rəy, ərəb yazısının cənub (Himyər) yazısından öz mənşəyini götürməsidir. Ərəblərdə belə bir fikir yayılmışdır ki, ərəb yazısı himyəri musnəd yazısından törəmişdir. Ərəb yazısının cəzm adlandırılması səbəbi isə onun himyəri musnəd yazısından kəsilmiş və ayrılmış olmasıdır.

Bildirilir ki, Himyər⁴ əhalisindən ərəb yazısını haradan öyrənmələri barədə soruşulduqda “Ənbar⁵ əhlindən” deyə cavab verirlər. “Bəs Ənbar əhli onu haradan öyrənib” sualına isə “Yəməndən” deyə cavab verirlər [16, c.13, 14].

Ümumiyyətlə, sami dillərinin beşiyi Yəmən hesab olunur. Alimlər Yəməndə mövcud olan dilləri “qədim Yəmən dili”, “qədim cənub ərəb dili” və ya “qahtani dili”, bəzən isə onu məşhur ləhcələrinin adı ilə – himyər və səba adlandırmışlar [34, 58].

Ehtimal olunur ki, bu nəzəriyyənin mənbəyi Yəmən öz siyasi ağalığını miladdan əvvəl birinci və ikinci əsrlərdə Şimalda Səba və Himyər dövlətlərinin hökmranlığında olan bəzi ərəb xalqlarının üzərinə qoymasından qaynaqlanır. Təbii ki, belə halda o öz mədəniyyətini də həmin millətlərə qəbul etdirmiş olmalı idi [32, 9-10].

Ərəbistan yarımadasının bəzi yerlərində yunan və digər dillərdə yazılmış kitabələrə də rast gəlinmişdir. Cahiliyyə dövrünün mətnlərinin tədqiqi zamanı məlum olur ki, islamdan əvvəl ərəblər Yəməndə xüsusi şəkildə meydana gələn xətlə yazmışlar. Sənaməçilər bu xətti musnəd və ya himyər yazısı adlandırmışlar [25, 1814].

Cavad Əlinin qeyd etdiyi kimi, tədqiqatçıların Ərəbistan yarımadasının müxtəlif ərazilərində, o cümlədən Ərəb körfəzinin sahillərində rast gəldikləri musnədlə yazılmış kitabələrdən (onların bəziləri qədim, bəziləri də islama yaxın dövrə aiddir) aydın olur ki, musnəd yazısı ərəblərin ilk və orijinal yazısı olmuşdur. Bütün Ərəbistan yarımadasının əhalisi bu yazı ilə yazırdı.

Alimlər Ərəbistan yarımadasının müxtəlif yerlərində musnədlə yazılmış 10 mindən artıq kitabələrə rast gəlmişlər. Ərəb körfəzinin sahillərində tapılan kitabələrin bəziləri qədim, bəziləri isə islama yaxın dövrlərə aiddir.

Musnəd yazısı ərəblərin ilk yazısı hesab olunur. Xristianlığın təbliğinin Ərəbistan yarımadasına daxil olması və yayılması ilə bərabər, irəmi yazısı – Şərq kilsələrinin yazısı yayılsa da, bütün Ərəbistan yarımadasının əhalisi bu yazı ilə yazırdı. Sonralar bu yazının musnəddən daha asan olması baxımından xristian və büt-pərəstlər arasında yayılmasına baxmayaraq, musnədi tam aradan çıxara bilmədi. Belə ki, musnəd yazısı ilə yazanlar da var idi [25, 1813].

Hanna əl-Fəxuri ərəb yazısının mənşəyi məsələsindən danışarkən əvvəlcə qeyd edir ki, ümumiyyətlə, yazıya gedən yol qədim Misir heroqliflərindən başlamış, sonra Finikiya yazısı ilə davam etmiş, ondan da *musnəd ərəb yazısı* yaranmışdır. Musnəd yazısından da bu gün bildiyimiz digər ərəb yazıları yaranmışdır.

Ərəb xətti silsiləsinin halqaları üçdür:

Birincisi, üç növü olan qədim Misir yazısı (heroqlif, hiratik və demotik), ikincisi, Finikiya yazısı, üçüncüsü, musnəd yazısı [27, 22-23].

Heysam bin Udai və İbn Kəlbə deyir: “Cahiliyyə xətti ikidir: cəzm və musnəd. Üçüncüsü yoxdur. Musnəd cənubi ərəb yazısıdır və Ərəbistan yarımada-

⁴ Himyərilər Ərəbistanın cənub əhalisinin bir qəbiləsidir. Sonradan onlar Ərəbistan yarımadasının cənubunda e.ə. 115-ci ildə Səba dövlətinin süqutundan sonra hakimiyyəti əldə edirlər.

⁵ Fərat çayının şərq hissəsində yerləşən İraqın qədim şəhərlərindən biri.

nın müxtəlif yerlərində bu yazı ilə yazırdılar. Cəzm isə Məkkə və Mədinə əhəlisinin, İraq ərəblərinin və digər ərəblərin yazısıdır” [25, 1815].

Qeyd edək ki, islamdan əvvəl Ərəbistanın şimal və cənubunda ərəblər tərəfindən iki müxtəlif yazı növündən istifadə olunmuşdur. Lakin hər iki yazının mənbəyi Finikiya yazısı olduğundan aralarında bənzərliklər vardır. Şimalda istifadə olunan yazı bəzi dəyişikliklərlə islam yazısı formasını almış və günümüzə qədər gəlib çatmışdır” [10, c. 1, 191].

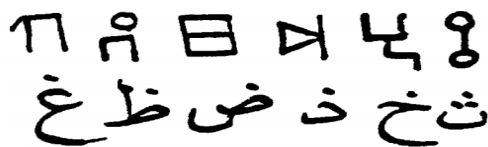
Uzun zaman cənub ərəbləri tərəfindən istifadə olunan himyər yazısı isə inkişaf etməyə imkan tapmamış və Cənubi Ərəbistan mədəniyyətinin (himyərilər) süqutundan sonra aradan çıxmışdır [10, c.1,191; 12, 30].

Görkəmli alim və xəttat Muhəmməd Tahir əl-Kurdi bildirir ki, himyər əlifbasını ən yaxşı izah edən kitab, ərəb filosofu əl-Həsən bin Əhməd əl-Həmədaninin 10 hissədən ibarət olan “Əl-İklil” kitabıdır. Lakin kitabın yalnız iki hissəsi Berlində Kral Kitabxanasında saxlanılır. Qalanları itmişdir.

“Əl-İklil” kitabının mövcud olan bu iki hissəsindən birini – səkkizinci hissəni böyük yazıçı əmir Şakib Ərslan tərcümə edərək “Musnəd hərfələri” fəslində, himyər hərfələrinin qaydaları haqqında olan kiçik bir parçanı isə “İbn Xəldunun müqəddiməsi”nin birinci hissəsinə “Əlavə”də vermişdir [39, 43].

Şakib Ərslan “İbn Xəldunun “Müqəddimə” əsərinə olan şərhlər” adlı əsərində qeyd edir ki, bu bir həqiqətdir ki, Məsihdən 1000 il əvvəl ərəblərin xüsusilə Yəməndə son dərəcədə inkişaf etmiş mədəniyyətləri vardı. Bunu həmkarımız, alman şərqşünası Morits iddia edir ki, heroqlif yazısından sonra ilk hərfi yazı Yəməndə olmuşdur. O inanır ki, yazını ixtira edənlər finikiyalılar deyil, məhz yəmənlilərdir” [22, 73].

XX əsrin əvvəllərində yaşamış ərəb dili və ədəbiyyatının tədqiqatçısı Hafni Nasıf da ərəb yazısının musnəd yazısından yaranması fikrini dəstəkləmişdir. O, buna sübut olaraq bir neçə səbəb irəli sürmüşdür. Alimə görə, ərəb yazısında arami yazısında və onun qollarında olmayan, lakin himyər-musnəd yazısında mövcud olan ravadif hərfələrinin olması (حروف الروادف), həmçinin rəvayətlər ərəb yazısının öz mənşəyini musnəd yazısından götürməsi fikrinə əsas verir [26, 43].

Şəkil 1. Ravadif hərfələr [37, 74]

Lakin digər bir tədqiqatçı Saleh bin İbrahim əl-Hasən Hafni Nasıfın bu fikri ilə razılaşmır və qeyd edir ki, çox təəssüf ki, Hafni Nasıf bu firkində arxeologiya elmində əldə olunan yeni yazılı abidələrin nəticələrindən istifadə etməyərək rəvayətlərə əsaslanır [31, 29]. Həmçinin Muhəmməd Əli Mədvuni də ərəb yazısının mənbəyinin himyəri-musnəd yazısı olmasını dəstəkləyir [38, 12]. Alim “Əl-xattu əl-cəzm ibnu əl-xatt əl-musnəd” adlı əsərində ərəb yazısının mənşəyi ilə bağlı tədqiqatlara toxunur, nəzər salır, müqayisələr apararaq bu nəticəyə gəlir ki, hazırkı ərəb yazısı (cəzm) qədim Yəməni ərəb yazısı musnəddən yaranmışdır.

İbrahim Cuma ərəb yazısının himyər yazısından yaranması fikrini heç bir maddi sübutun olmaması, həmçinin Yəməndəki himyər yazısı ilə ərəb yazısı arasında açıq-aydın əlaqənin olmadığını vurğulayaraq rədd edir [15, 9].

Ərəb yazısının tədqiqatçısı əl-Cuburi qədim cənubi ərəb dilini tədqiq edən şərqşünas alim İqnatis Guveydiyə⁶ istinadən qeyd edir ki, müasir tədqiqatçılar arasında ərəb yazısının əsasının himyər yazısına əsaslanmasını hesab edənlər yoxdur. Bunu onlar himyər hərflərinin bitişik deyil, ayrı yazılması ilə əsaslandırırlar. Hərflər ərəb hərflərindən formalarına görə açıq-aydın fərqlənir [30, 26-27; 21, 3].

ليس بين الاختصاصيين المحدثين من يرى ان القلم العربي قد اعتمد في اسسه علي القلم الحميري و برهانهم علي ذلك ان حروف الحميري تكتب منفصلة غير متصلة و هي تختلف في اشكالها اختلافا بينا عن اشكال الحروف العربية.

Əl-Cuburi bildirir ki, hər iki yazıda ra ر hərfindən başqa bir-birinə bənzəyən digər bir hərf yoxdur.

Ərəb tədqiqatçılarından Muhəmməd Hisam qeyd edir ki, bizə gəlib çatan ərəb yazısı ilə Yəməndəki himyər yazısı arasında açıq şəkildə oxşarlıq yoxdur [35, 10].

Qeyd edək ki, digər yazı nümunələri – lihyan, səfavi, səmudi və s. yazılar cənub ərəb xətti olan himyəri musnəddən yaranmışdır. Lihyan və səmud xətlərinin adı Yəməndən köçən və şimalda Hicazdan Qəza şəhərinə qədər olan ərazilərdə məskunlaşan, səfavi xətti isə Şam ölkələrində Səfa bölgəsində yaşayan qəbilələrin adından nisbətən olaraq götürülmüşdür [20, 170].

İtaliyalı şərqşünas İqnatis Guveydi “Əl-muxtasar fi ilm-əl-luğa əl-arabiyyə əl-cənubiyyə-əl-qadimə” əsərində yazır ki, Ərəbistan yarımadasının cənub hissəsinin əhalisinin islamdan əvvəl danışdığı dil haqqında məlumatlarımız kitabələrdən götürülmüşdür. Bu dil müxtəlif ləhcələri – məin, səba, qatbəni, av-sən, hadrami və digərlərini əhatə edirdi. Bu ləhcələrdən ikisi – birincisi Məin krallığının dili, digərlərindən daha qədim olan məin, ikincisi isə paytaxtı Mərib olan Səba krallığının dili – səba daha çox yayılmışdı [21, 2].

İslam ərəb mədəniyyətinin görkəmli tədqiqatçısı Muhəmməd Həmdullah qeyd edir ki, “musnəd yazısı peyğəmbərin (s.) dünyaya gəlməsi ərəfəsində Yəməndə hakim yazı idi. Hicaz da bu yazı ilə yazanlardan xali deyildi.

Əbrəhin⁷ Mərib səddindəki yazısı himyər musnəd yazısıdır. Əbrəh peyğəmbərin (s.) dünyaya gəlməsi ərəfəsində vəfat edir. Ehtimal olunur ki, bu yazı Yəmənin xalqı arasında yayılmışdı və məsələn, yəmənlilərdən islamı qəbul edən Əbu Hureyrə bu yazını bilməli idi. Mən bu yazı ilə yazılan kitabələrdən Mədinədə Arva quyusu yaxınlığında əqiq üzərində tapmışam” [36, 143].

Bu bizə belə bir fikri irəli sürməyə əsas verir ki, musnəd yazısı peyğəmbərin (s.) dünyaya gəlməsi ərəfəsində yaşamaqda davam edirdi və Hicazda da tanınırdı. Yəmənin oğulları, başda səhabə Əbu Hureyrə və peyğəmbərin (s.) digər səhabələri olmaqla musnəd oğullarıdır. Həmçinin musnəd yazısı Ərəbistan yarımadasının şimalında ərəb xalqlarının əlində inkişaf etmiş, lihyan, səfavi, səmudi kimi tanınan digər yazı növlərinə doğru inkişaf etmiş, lakin islamdan əvvəl istifadədən çıxmışdır [37, 25].

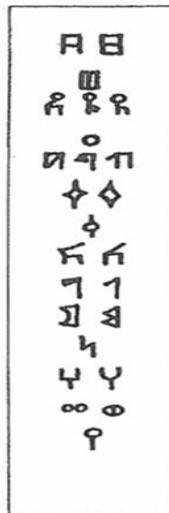
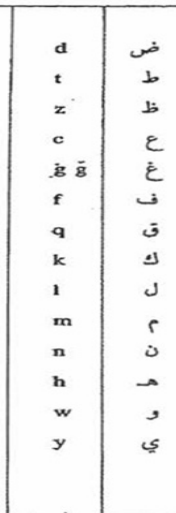
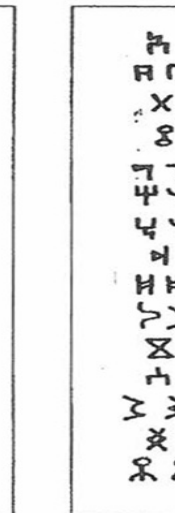
⁶ Bəzi mənbələrdə Cuveydi kimi də qeyd olunur.

⁷ Əbrəh Himyər dövlətinin VI əsrin əvvəllərində yaşamış həbəş əsilli xristian hökmdarı idi.

Tədqiqatçıların gəldikləri nəticəyə görə, musnəd yazısının inkişaf etməməsi, ərəblərin onu tərk etmə səbəbləri Yəmənlinin islamdan əvvəl mədəni vəziyyətinin bu yazını inkişaf etdirməyə imkan verməməsi, həmçinin yazının özünəməxsus xüsusiyyətləri, təbiəti ilə də birbaşa bağlı idi.

Məlumatlara əsasən bəlli olur ki, musnəd yazısı əslində çox çətin bir yazıdır. Əksər hallarda bu yazı sağdan sola, bəzən isə ilanvari metodla – birinci sətir sağdan sola, ikinci isə soldan sağa, üçüncü isə sağdan sola yazılır. Hərflərin sayı 29-dur.

Əli Abd əl-Vahid Vafı “Fıqh əl-luğa” əsərində qeyd edir ki, Yəmən yazısı ərəblərdə “musnəd” yazısı kimi tanınır. Bu yazı kənanı yazısının törəməsidir. Bir neçə formadan ona bənzəyir. Lakin kənanı yazısından quruluşunun gözəlliyi, nizamlı həndəsi formaları ilə fərqlənir. Əksər hallarda sağdan sola, bəzən isə ilanvari metodla – birinci sətir sağdan sola, ikinci soldan sağa, üçüncü sağdan sola və beləcə bu qayda ilə yazılırdı. Hərflərin sayı 29-dur. Bu hərflər yalnız samit səsləri ifadə edirdi [34, 62-63].

		
---	---	---

Cədvəl 1. Himyar əlifbası ərəb və latın hərfləri ilə qarşılığı göstərilməklə⁸

Əmir Şakib Ərslana istinadən, qeyd etdiyimiz kimi, alman alim Morits bildirmişdir ki, heroqlif yazısından sonra əlifba yazısı Yəməndə olmuşdur. Morits hesab etmişdir ki, yazını finikiyalılar deyil, məhz yəmənlilər kəşf etmişlər. Bütün yazılar Yəməndəki musnəd yazısından yaranmışdır [34, 14].

İkinci fikir ərəb yazısının **şimal (Hirə) yazısından** yaranması fikridir ki, əl-Muncidə görə, Hirə, şübhəsiz, mədəni bir mərkəz idi. Yazı da oradakı mədəniyyətin nailiyyətlərindən biri idi. Lakin onlar xristian dininə sitayiş edir, əhalisi siryani və ya “hira yazısı” adlanan yazı ilə yazırdı [40, 16].

Həm şərqşünas, həm də ərəb alimlərinin fikrincə, bu fikir yanlışdır. Çünki Hirə yazısına aid heç bir yazılı abidə aşkarlanmamışdır.

Növbəti rəy isə ərəb yazısının məninlilərdən götürülməsidir. Deyilir ki, məninlilərdən ərəbcə yazan şəxslər hərfləri məhz onun əsasını qoyan Mədəin (Yəmənlinin Məiyin ərazisindən olan qəbilələr) şahlarından götürmüşdür. Əl-

⁸Cədvəl Kemal Tuzcunun “İslamiyətəndən önce arab yazısı” məqaləsindən götürülmüşdür. S.215.

Daxm bin Ərəm bin Səm bin Nuh, onun övladları və Taifə gələnlərdən onları izləyənlər, onlar ilk ərəbcə yazan və 29 ərəb hərf qrupunun əsasını qoyanlardır.

Qədim tarixçilərdən bir çoxu insanlar arasında siryani yazısının yayılmasına açıq-aydın işarə etmişlər [13, c.4, 156].

Kopp, Gesenins, Kausisde de Peseval, Renan və Starki kimi bir sıra şərqşünas alimlər bildirmişlər ki, qədim ərəb yazısı öz mənşəyini siryani yazısından götürmüşdür [8, 319].

Hətta ərəb yazısının öz əsasını siryani yazısından götürməsi fikrini irəli sürən ərəb mütəxəssislərindən biri də Əhməd Rzadır [28, 10].

Lakin əl-Cuburi İbn Hişama istinad edərək bildirir ki, fakt budur ki, siryani yazısı Ərəbistan yarımadasında islamın ilk vaxtlarında da mövcud idi [30, 29; 33, c.1, 208].

Burada fikirlər vardır ki, kufi adı ilə tanınan qədim ərəb yazısı ilə qədim siryani yazısı olan satrancil yazısı arasında oxşarlıq var. Forma, meyillilik və hər iki yazının hərflərinin üç – əvvəl, orta, son formalarda olması, bu formaların bir-birindən fərqlənməsi, *ra, vav, əlif, däl* kimi hərflərin hər iki yazıda özündən sonra gələn hərflərlə birləşməməsi [28, 12], hər iki yazıda *bə, cim, däl, kəf, ləm, nun, ayn, fə* və *sad* kimi hərf formalarının oxşarlığı mütəxəssisləri bu qərara gəlməyə sövq etmişdir.

Bəzi hərf formaları, onların sırası, bir-biri ilə birləşməsi baxımından bu iki yazı arasında əlaqənin olması tamamilə mümkündür. Bunun da səbəbi hər iki yazının başlanğıcını eyni kökdən götürmələridir [30, 29-30].

Alimlərin qədim kitabələr, yazılı abidələrin tədqiqi nəticəsində əldə etdikləri və yekdilliklə təsdiqlədikləri növbəti fikir – ərəb yazısının islamdan əvvəl Ərəbistan yarımadasında yayılmış *nəbatî hərflərinin* müxtəlifliyindən yaranması fikridir.

Ərəb yazısının ərəblərin yaşadığı Hicaza qonşu bölgələrdən daha əvvəl mövcud olan yazılardan bəhrələnərək meydana gəldiyini söyləyənlər ərəblərin, xüsusilə qureyşilərin Ərəbistan yarımadasının şimal və cənub bölgələrinə ticari və başqa məqsədlərlə səfərlərinin olduğunu bildirirdilər. Necə ki, “Qureyş” surəsində buna işarə olunur. Beləcə, ərəb yazısı ərəblərin bu səfərləri əsnasında təsirləndikləri, inkişaf etmiş mərkəzlərindən mədəniyyəti Hicaza ötürüür [11, 24-25].

Cahiliyyə şeirinin mənbələrini tədqiq edən Nasr əd-Din əl-Əsəd yazının mənşəyinə toxunarkən ərəb yazısının yaranması ilə bağlı fikirləri sadalayaraq, onun nəbatî yazısından yaranması fikrini də əlavə edir və vurğulayır:

- و ان يكون مشتقا من الخط الآرامي كما كان يذهب بعض المستشرقين او مشتقا من الخط النبطي كما يذهب المستشرقون اليوم، و هو ارجح الاراء عند الباحثين في هذا الموضوع.
[42, 24] .

“Ərəb yazısının bəzi şərqşünasların da tərəfdarları olduqları arami və ya bu gün şərqşünasların tərəfdarı olduqları nəbatî xəttindən törəmiş olması fikrinə gəlincə, sonuncu, bu mövzunun tədqiqatçılarına görə, ən üstün rəydir.

Əl-Cuburi yazır ki, ərəb yazısının kökü, ilkin mənbəyi, mövzusu çoxsaylı sami alimlərinin marağına səbəb olmuşdur. Fakt budur ki, onun nəbatî kökünün olması, ümumiyyətlə, bir tərəfdən nəbatî yazısı ilə siryani, digər tərəfdən isə

ərəb yazısı ilə nəbati yazısı arasında əlaqələrin olmasını başa düşən Kler kimi (miladi 1864-cü il) bəzi alimlərə məlum idi [30, 51].

1865-ci ildə Tyoder Noldekeyə məlum oldu ki, ərəb yazısının əsli nəbati yazısından törəmişdir [5, 11]. Bir-birinin ardınca gələn tədqiqatlar nəticəsində həmin əlaqələr daha da aydın sübut olundu, samişünas alimlər bu əlaqələr üzərində tədqiqatlar aparmağa başladılar. Euting [4], Littman [3], Xəlil Yəhyə Nəmi [41], Nabia Abbot [7] kimi alimlər onlardandır [30, 51].

XIX əsrdə bir qrup şərqşünas həmin yerlərə ekspedisiyalara başladı. Mədyən ölkələrində və onun ətrafındakı Ərəbistan yarımadasının şimal regionunda yaşayan, “nəbati xalqı” kimi tanınan xalqın adını daşıyan kitabələrə və oyma yazılara rast gəldilər. Bu kitabələrin və yazıların tədqiqi zamanı alimlər bu nəticəyə gəlmişlər ki, nəbati yazısı islam ərəb yazısının törədiyi mənbədir [35, 17-18].

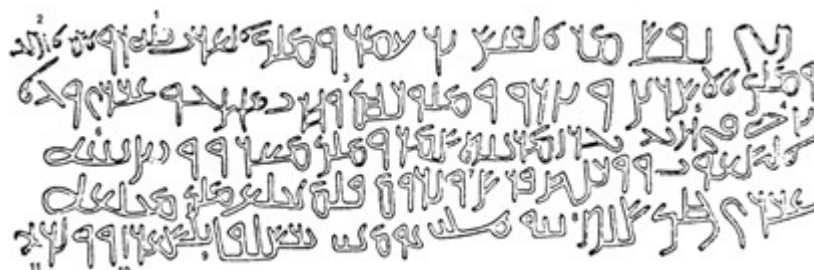
Ərəb yazısının mənşəyi məsələsinə gəlincə, burada iki tərəfin rəyi mövcuddur. Birinci ərəb alim və tədqiqatçıların fikirləri, ikinci qeyri-ərəb mütəxəssislərin fikirləri.

Hər iki tərəfin alimləri ərəb yazısının nəbati yazısından yaranması fikrini təsdiqləmişlər.

Qeyd edək ki, müasir dövr Qərb alimlərindən Beatris Qrendlerin “The development of arabic scripts from the Nabatean Era to the First İslamic century according to dated Texts” [2] adlı əsəri də ərəb yazısının mənşəyinin, inkişaf tarixinin tədqiqi üçün çox dəyərli mənbələrdəndir. Müəllif ərəb yazısının keçdiyi inkişaf yolunu xronoloji qaydada izləyir, yazılı abidələr üzərində şərhlər verir.

Səlahəddin əl-Muncidin fikrincə, nəbatilər mədəniyyəti olmayan bədəvi ərəblər olduqları üçün əvvəlcə arami hərflərinin şəklini çəkməyə başladılar. Mədəniləşdikdən sonra arami xəttini inkişaf etdirərək nəbati adı ilə tanınan yeni yazı yaratdılar. Miladdan əvvəl birinci əsrə aid mətnlərdə gördüyümüz kimi, daha sonra bu yazı sürətli inkişaf dövrünü keçir, özünəməxsus xüsusiyyətləri formalaşır. O, dördbucaqlı forması ilə arami yazısına oxşayır, dairəyə meyilliliyi ilə isə ondan uzaqlaşır. İnkişaf bu yazıya təsir etməkdə davam edir, hətta getdikcə biz bu yazının arami yazısından uzaqlaşaraq sonralar üzə çıxan Cahiliyyət dövrü ərəb yazısına daha çox oxşadığının şahidi oluruq [40, 19].

Tədqiqatçılara görə, tarixi miladdan əvvəl 106-cı ilə gedib çıxan İmmul-Cəbəldə⁹ tapılan oyma yazılar, həmçinin Şamdakı Qasr əl-Abyadda tarixi miladdan sonra 328-ci ilə aid olan Niməra kitabəsi buna dəlalət edir.

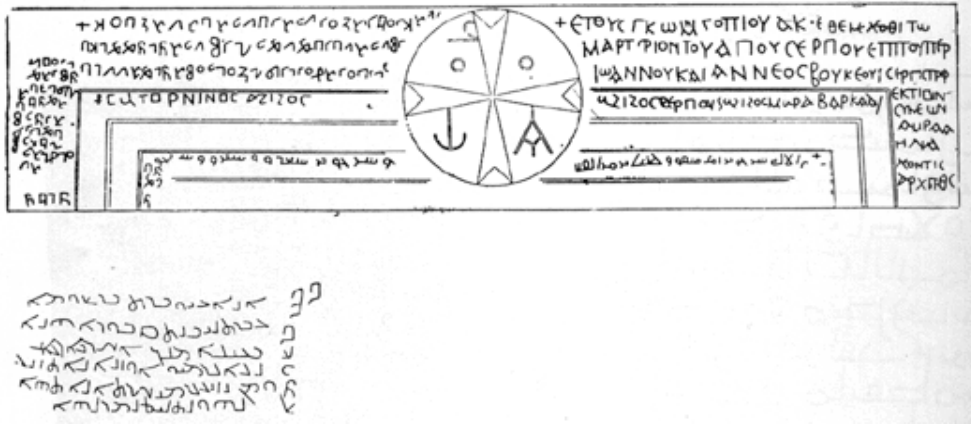

1

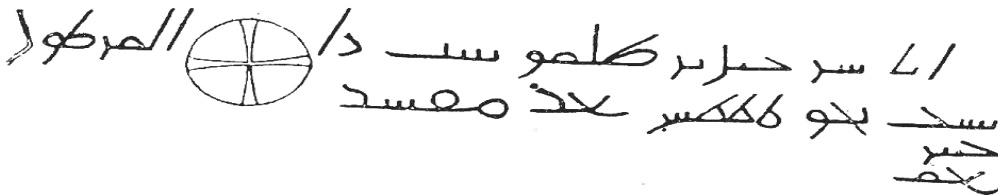
Şəkil 2. Niməra kitabəsi [43]

⁹ İordaniyanın paytaxtı Əmmanın 86 kilometrliyində yerləşən qədim şəhər.

Səlahəddin əl-Muncidin qeyd etdiyi kimi, miladın V əsrində nəbati yazısı sanki öz ruhunu Cahiliyyə dövrü ərəb yazısında dirçəltmək üçün aradan çıxmaq yolunu tutur. Bunu Zəbəd¹⁰ və Hurran¹¹ oyma yazılarında görmək olur [40, 19].

Şəkil 3. Zəbəd yazısının mətni [45]

Şəkil 3. Hurran yazısının mətni [44]

Qeyd edək ki, nəbati yazısı daim inkişaf edən bir yazı idi və bu inkişaf miras olaraq Cahiliyyə dövrü ərəb yazısına keçir. Hətta Nəbati krallığının süqutundan sonra da bir neçə əsr şimal ərəbləri bu yazı ilə yazırdılar. Cahiliyyə ərəb xəttinin ilk forması və surəti heç də nəbati yazısının son mərhələlərinin formasından uzaq deyil [41, 25].

Əsas qəbul edilən fikir budur ki, ərəb yazısının birbaşa nəbati yazısının bir qolu olması fikri danıla bilməz. Çünki poleoqrafik dəlillər bu fikri təsdiqləyir [7, 32].

Qeyd edək ki, nəbati yazısı 22 hərf və 29 səsdən ibarət olmuşdur [29, 15]. Bu yazı sağdan sola doğru yazılır. Bu baxımdan o, qədim sami yazısından, arami yazısından əsasını götürən əksər yazılara bənzəyir. Nəbatilərdə bir hərf bir neçə hərfi ifadə edirdi. Məsələn, *bə* hərfi eyni vaxtda həm *bə*, həm də *nun* hərfini, *dəl* hərfi *dəl*, *zəl*, *ra* hərflərini bildirirdi [30, 40].

Həmçinin onlarda eyni sistem və hərflərin əlifba sırası, digər qədim yazılarda olmayan bitişik və ayrı yazılan formaları mövcuddur [30, 48].

¹⁰ Miladdan sonra 512-ci ildə.

¹¹ Miladdan sonra 536-cı ildə.

nəbati hərfləri	ərəb hərfləri
ا ب ج د ه و ز ح ط ي ك ل م ن	ا
س ص ض ط ظ ع ف ق ر	ب
ش غ خ د ذ ر ز س س ه ه و و	ج
ي ي ي ي ي ي ي ي ي ي ي ي ي ي	د / ذ
ه ه ه ه ه ه ه ه ه ه ه ه ه ه	ه
و و و و و و و و و و و و و و	و
ز ز ز ز ز ز ز ز ز ز ز ز ز ز	ز
ح ح ح ح ح ح ح ح ح ح ح ح ح ح	ح / خ
ط ط ط ط ط ط ط ط ط ط ط ط ط ط	ط / ظ
ي ي ي ي ي ي ي ي ي ي ي ي ي ي	ي
ك ك ك ك ك ك ك ك ك ك ك ك ك ك	ك
ل ل ل ل ل ل ل ل ل ل ل ل ل ل	ل
م م م م م م م م م م م م م م	م
ن ن ن ن ن ن ن ن ن ن ن ن ن ن	ن
السامخ	السامخ
ع ع ع ع ع ع ع ع ع ع ع ع ع ع	ع / ح
ف ف ف ف ف ف ف ف ف ف ف ف ف ف	ف
ص ص ص ص ص ص ص ص ص ص ص ص ص ص	ص / ض
ق ق ق ق ق ق ق ق ق ق ق ق ق ق	ق
ر ر ر ر ر ر ر ر ر ر ر ر ر ر	ر
س س س س س س س س س س س س س س	س / ش
ت ت ت ت ت ت ت ت ت ت ت ت ت ت	ت / ث

Cədvəl 2. Nəbati hərflərinin formaları [29, 21]

Əl-Cuburi özünün “Aslu əl-xatt əl-arabi və tatavvuruğu hattə nihəyəti asr əl-əməvi” adlı tədqiqat əsərində nəbati yazısının, əlifbasının bütün hərflərini təhlil edərək bu qənaətə gəlir ki, nəbati yazısı iki hərf – *lām* və *sin* hərfləri istisna olmaqla, arami yazısına əsaslanır. Həmçinin digər qədim yazıların heç birində görünməyən hərflərin bitişik və ayrı yazılışına əlavə olaraq bu yazı hərflərin əlifba sırasında da arami yazısından eyni sayı və quruluşu götürmüşdür [30, 48].

Miladdan əvvəlki iki, sonra da bir əsr olmaqla (miladi 106-cı ilə qədər) ümumilikdə üç əsr bir dövlət olaraq varlıqlarını sürdürmüş nəbatilərin yazısı bir neçə əsr istifadə olunmuş, miladi V əsrdə nəbati yazısının yox olması zamanı onun ruhu ərəb yazısında yenidən dirilməyə başlamışdır [11, 28].

Nəticə. Ərəb yazısının yaranması, mənşəyi məsələsi daim alimlərin, tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu barədə Qurani-Kərimdəki ayələrə əsaslanaraq orta əsr alimlərinin bir qrupu ərəb yazısının Allah-taala tərəfindən insanlara bəxş olunması, digər qrup alimlər rəvayətlərə əsaslanaraq ərəb yazısının müəyyən insanlar tərəfindən ixtira edilməsini, bir sıra alimlər, tədqiqatçılar isə onun qədim yazılardan yarandığı fikrini irəli sürmüşlər. Sonuncu – ərəb yazısının mənşəyini özündən qədim yazılardan götürməsi rəyinə gələn alimlər əsas iki mənbə – qədim cənub ərəb yazısı olan himyər, musnəd və şimal ərəb yazısı olan nəbati yazısı üzərində durmuşlar. Qeyd edək ki, ən sonuncu rəy – ərəb yazısının öz mənşəyini nəbati yazısından götürməsi maddi sübutlara əsaslanır və mütəxəssislər tərəfindən yekdilliklə qəbul edilir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Qasımova A.A. Ərəb ədəbiyyatı tarixi. V-XIII əsrlər. Bakı, 2018, s.622. https://www.academia.edu/37792436/A%C4%B0DA_QASIMOVA
2. Beatrice Gruendler. The development of the arabic scripts. From the Nabatean Era to the First İslamic Century According to Dated Texts: Harvard Semitic studies 43, Atlanta: Scholars press, 1993, p.171.
3. Enno Littmann. Section A. Nabatean inscriptions from The Southern Hauran. Late F-J. Brill. Publishers and printers. Leyden-1914. p. 120.
4. Euting, J. Nabataische Inschriften aus Arabien. Berlin: Herausgegeben mit Unterstützung der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften. 1885.
5. Grohmann A. Arabische palaographie (vien 1971). Teil 11, p. 240.
6. Joseph. Naveh. A nabataean incantation text. Israel Exploration Journal, Vol. 29, No. 2 (1979), pp. 111-119.
7. Nabia Abbott. The rise of the North Arabic Script and its Kuranic Development, Chicago 1939, p. 160.
8. Taylor I. The Alphabet. London. 1883. Vol. 1, p.319.
9. Kemal Tuzcu. İslamiyettən önce arap yazısı. Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi. Uluslar Arası Dördüncü Orta Doğu Semineri. İlkçağlardan İslamiyetin Doğuşuna kadar Orta Doğu, Elazığ, 29-31 mayıs, 2009, s.207-227.
10. İsmail Hamdi Danişmend. İzahli İslam tarihi kronolojisi. Bab-i Ali yayınevi, İstanbul, 1960, c.1, s.191.
11. Mustafa Altundağ. Hata iddiaları çerçevesinde Kuranın dil və yazım özelliği (Mushafda lehn meselesi). Bakı, Nurlar, 2004, s.180.
12. Neş'et Çağatay. İslam öncesi Arap tarihi ve cahiliyye çağı. MARS T. ve S. A. S. Matbaası Ankara, 1957, s.186.
13. ابن عبد ربّه، ابو عمر احمد بن محمد الاندلسي المتوفي سنة ٣٢٨هـ \ ٩٣٩م، العقد الفريد، لجنة مطبعة التأليف و 14 الترجمة و النشر، القاهرة، ١٣٦٥هـ - ١٩٤٩م، ج ٤، ص. ١٥٧
15. ابن النديم، الفهرست، بيروت، مكتبة خياط، ١٩٩٢، ص. ٤١٩.
16. ابراهيم جمعة، قصة الكتابة العربية، دار المعارف بمصر، سنة 1947، ص. 127.
17. ابو العباس احمد بن علي القلقشندي. صبح الاعشي في صناعة الانشاء. طبع بالمطبعة الاميرية بالقاهرة، سنة 1332 هـ \ 1914 م. الجزء الثالث، ص.
18. ابو عبد الله محمد بن عبدوس الجهشياري، الوزراء و الكتاب. دار الفكر الحديث للطباعة و النشر، بيروت، لبنان، ١٤٠٨ هـ 1988 م، ص. ٢١٦.
19. احمد بن فارس بن زكريا الرازي أبو الحسين، الصاحب في فقه اللغة العربية ومساثلها وسنن العرب في كلامها، 20. دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان، ١٤١٨ هـ - ١٩٩٧م، ص. ٢٣٨
21. احمد بن يحيى بن جابر البلاذري. كتاب فتوح البلدان، مؤسسة المعارف، بيروت، لبنان، هـ 1407 م 1987
- ص. 768.
22. اسرائيل ولفنسون. تاريخ اللغات السامية، الطبعة الاولى، مصر، ١٣٤٨ - ١٩٣٩، ص. ٣٠٠
23. اغناطيوس جويدي. المختصر في علم اللغة العربية الجنوبية القديمة. الجزء الثاني، الجامعة المصرية، مطبعة يوحنا بردي، سنة 1930، ص. 87.
24. رسلان علي تاريخ ابن جلدون ملحق ج 1، المطبعة الرحمانية بمصر، سنة 1355 هـ \ 1936 م، ص. 425. تعليقات شكيب أ

25. جلال الدين عبد الرحمن بن ابي بكر السيوطي ابو فضل. الاتقان في علوم القرآن. وزارة الشؤون الاسلامية و 26. الدعوة و الارشاد السعودية- مجمع الملك فهد لطباعة المصحف الشريف، هـ 1426، عدد المجلدات 7، ص. 3216.
27. جلال الدين عبد الرحمن بن ابي بكر السيوطي ابو الفضل، المزهري في علوم اللغة و ، القاهرة، المجلدان، دار احيا، الكتب العربية، ١٩٥٨ ، ص. 3216
28. جواد علي، المفصل في تاريخ العرب قبل الاسلام. \ 2018، 2410 ص. Source :www.almeshkat.net
29. حفني ناصف. تاريخ الادب او حياة اللغة العربية ، مكتبة الثقافة الدينية ، القاهرة ، ط 1 ، 1423 هـ / 2002 م ، 158 ص..
30. حنا الفخوري، الموجز في الادب العربي و تاريخه. المجلد الاول- الادب العربي القديم. الطبعة الثالثة، دار الجيالاب، بيروت، م. 2003 – هـ . 1424 ، ص. 614
31. رضا احمد، رسالة الخط. مطبعة العرفان ، ١٣٣٢ هـ م ١٩١٤ ص. 201
32. سليمان بن عبد الرحمن الذيب. قواعد اللغة النبطية. الطبعة الثانية. مكتبة الملك فهد الوطنية. الرياض، 2011، ص. 30
33. سهيلة ياسين الجبوري. أصل الخط العربي وتطوره حتى نهاية العصر الأموي، بغداد، مطبعة الاديب البغدادية، ١٩٧٧، ص. 484١٨٤
34. صالح بن ابراهيم الحسن. الكتابة العربية من النقوش الي الكتاب المخطوط. دار الفيلس الثقافية، الرياض، سنة 1424\ 2003 م ص
35. عادل الالوسي. الخط العربي نشأته و تطوره مكتبة الدار العربية للكتب سنة 2008. ص. 108.
36. عبد الملك بن هشام بن ايوب الحميري المعافري، السيرة النبوية، دار الكتب العربي، ١٤١٠ هـ - ١٩٩٠ م، مج ٤، ١٦٢٢ ص.
37. علي عبد الواحد وافي. فقه اللغة. نهضة مصر للطباعة و النشر و التوزيع. 2004 م. ص 248
38. محمد حسام الدين إسماعيل عبد الفتاح ، الخط العربي. نشأته و تطوره حتي القرن السادس الهجري\ الثاني عشر الميلادي، القاهرة، 2013 م. ص.
39. محمد حميد الله، صناعة الكتابة في عهد الرسول و الصحابة، مجلة المنهل، العدد ٣، ربيع الاول ، ١٣٨٤، اغسطس، ١٩٦٤، ص. ١٤٣ .
40. محمد عباس حمودة. تطور الكتابة الخطية العربية، دار نهضة الشرق - دار الوفاء، القاهرة، ١٤٢١ هـ \ 2000 م، ص ٣٦٩ .
41. محمد علي مادون. حط الجزم ابن الخط المسند . دار طلاس للدراسات و الترجمة و النشر. الطبعة الاولى، دمشق، سنة 1989 ، ص. 228 .
42. محمد طاهر بن عبد القادر الكردي المكي الخطاط. تاريخ الخط العربي و آدابه. مكتبة الهلال، سنة 1359 هـ - 1939 م، 470 ص.
43. المنجد صلاح الدين، دراسات في تاريخ الخط العربي منذ بداية الي نهاية العصر الاموي، دار الكتاب الجديد، بيروت ، لبنان، الطبعة الثانية 1979، ص. 152.
44. نامي خليل يحي. اصل الخط العربي و تاريخ تطوره الي ما قبل الاسلام ، القاهرة، 1953.
- ناصر الدين الاسد، مصادر الشعر الخاهلي و قيمتها التاريخية، دار الفتح للدراسات و النشر، 2010، ص. 733
- نقش_ النمارقة. https://ar.wikipedia.org/wiki/نقش_النمارقة
44. <http://arabetics.com>
45. <http://ashour.orgfree.com/images/history/history11.gif>

Konul Eyvazova

The origin of the Arabic script

S u m m a r y

The article is devoted to the study of sources of Arabic script. The author divides the opinions of scholars about the source of Arabic script into multiple groups, explains the reason for this division, and traces the development of Arabic script. The article leads to the conclusion that both Arabic and Orient researchers are of the same opinion about the development of Arabic script from Nabatean script.

Кёнуль Эйвазова

Источник арабской письменности

Р е з ю м е

Настоящая статья посвящена вопросу исследования источника арабской письменности. Автор сначала разделяет на несколько групп мнения ученых об источнике арабской письменности, разъясняет причины этого разделения и прослеживает за развитием арабской письменности, он приходит к заключению о том, что и арабисты, и ученые-востоковеды придерживаются единого мнения о том, что арабская письменность берет свое начало от Nabatean script.